

Memlûkler'in Hadis İlmine Katkıları

Tahsin Kazan

Dr., Elazığ İl Müftülüğü, Din Hizmetleri Uzmanı

tkazan12@hotmail.com

Geliş Tarihi: 14-07-2019 Kabul Tarihi: 22-08-2019

Öz: Memlûkler, sosyal ve ilmi hayatın şekillenmesinde aktif rol oynamış siyasi ve idarî bir yapıdır. Moğolların İslam dünyasını işgal girişimlerinin Memlûklerce engellenmesi onlar hakkındaki algıyı olumlu yönde etkilemiştir. Moğolların Bağdat'ı işgal etmesi, Memlûklerin hâkimiyeti altında bulunan coğrafyaya ilim adamlarının hicret etmelerine sebep olmuştur. Bir başka sebep ise Memlûkler devletinde yazılan birçok eserin birden fazla nüshasının Kahire kütüphanelerinde bulunmasıdır.

Memlûklerin emniyeti sağlaması ve ilim tahsili için gerekli olan ortamları oluşturması, nakli ve aklı ilimlerin gelişme kaydetmesini sağlamıştır. Bu dönemde yöneticilerin, genelde tüm ilimlere özelde de hadis ilimlerine ilgi duymaları ulumu'l-hadisın altın çağını yaşamasına vesile olmuştur. Bu vesile ile hadis ilimlerinin kimi dallarında önemli gelişmelerin kaydedilmesi, dönemin hadis ilmine olan katkıları açısından değerlendirilmeyi gerektirmektedir.

Günümüzde bazı oryantalistlerin bu dönemi sadece şerh ve ihtisar faaliyetinin yaşandığı dönem olarak nitelendirmelerinin gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Zira bu devir, hadis ilminde kısmen özgünlüğün yaşandığı bir dönem olarak telakki edilmiştir. Hatta günümüzde okutulan hadis ilimlerine dair eserlerin Memlûkler Dönemi'nde yazılan eserlerden olması da önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda Memlûkler Dönemi'ndeki hadis ilminin nasıl bir gelişme gösterdiği ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Hadis İlmî, Dönemin Muhaddisleri, Faaliyet.

The Contribution of Memlukes to the Hadith Science

Dr., Elazığ İl Müftülüğü, Din Hizmetleri Uzmanı

tkazan12@hotmail.com

Arrival date: 14-07-2019 Acceptance date: 22-08-2019

Abstract : Mamluks are political and administrative structure that has played an active role in shaping social and scientific life. The Mamluks' blockade of the attempts of the Mongols to occupy the Islamic world positively affected their perception of them. The occupation of Baghdad by the Mongols led to the immigration of scientists to the geography under the domination of the Mamluks. Another reason is that more than one copy of many works written in the Mamluks state were found in the libraries of Cairo.

Ensuring the security of the offices and creating the necessary environments for the education of science has enabled the development of the transplant and intellectual sciences. In this period, the interest of the rulers in general in all sciences and in particular in the hadith sciences led to the golden age of the hadith.

Today, we believe that some orientalists call this period only as a period of commentary and specialization. This period was considered as a period of partial originality in the hadith science. In fact, it is important that the works of hadiths that are taught today are among the works written during the Mamluk period. In this study, we will try to examine how the hadith science developed during the Mamluk period.

Key Words: Mamluks, Hadith Science, Muhaddis of the period, Activity.

GİRİŞ

Müslümanların güvenini kazanan Memlûkler, askeri alanda güç sahibi olmuş ve İslam dünyasına yapılan saldırılara karşı bu güçlerini siyasi alanda da kullanarak Mısır’da ilk Müslüman-Türk devletini (1250-1517) kurmuşlardır. Mısır, Suriye ve Hicaz’da hüküm süren Memlûklerin Moğol ve Haçlı saldırılarına karşı galibiyet elde etmeleri, İslam âleminde Müslümanların nezdinde hicret edilecek güvenli bir devlet haline gelmelerini sağlamıştır. Moğol saldırısı karşısında savunmasız kalan Müslümanlar ve özellikle o bölgelerde yaşayan âlimlerin Memlûklerin yönetiminde olan coğrafyaya hicret etmeleri adeta bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu zorunluluğu, aslında bir beyin göçü olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu hicret, sadece bu bölgelerde yaşayan halklarla sınırlı kalmamış ayrıca Endülüs ve Kuzey Afrika halklarının da bu bölgeye yönelmeleri, bu ülkeye olan rağbetin salt güvenlik nedeni ile zorunlu bir göç olmadığını bilakis ilmin tahsil edildiği bir coğrafya haline geldiğini de göstermektedir. Abbasiler döneminde ilmin kaynağı olan Bağdat’ın sahip olduğu kütüphanelerin tahrip edilmesi ve ilmi hayatın canlılığını yitirmesi ulemanın Şam ve Kahire’ye yönelmelerine neden olmuştur. Bu dönemde Hatib el-Kazvîni (ö. 739/1338), Taftâzânî (ö. 792/1390) ve Tebrîzî (ö. 645/1247) gibi âlimlerin bu coğrafyayı tercih etmeleri, buranın bir cazibe merkezine dönüşmesini sağlamıştır.¹

Memlûkler Dönemi, İslâmî ilimlerdeki gelişme, özellikle hadis çalışmaları bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs’ün ise haçlı istilasına uğradığı bir sırada kurulan Memlûkler devleti, ülkelerini terk etmek zorunda kalan çoğu âlimin iltica ettiği güvenilir bir liman haline gelmiştir. Bunun tabii sonucu olarak Kahire ve Dımeşk İslam dünyasının en önemli

iki ilim merkezine dönüşmüştür. İlimi çalışmaları destekleyen devlet adamları, ülkede Zengiler ve Eyyubiler zamanından kalan medreselerin sayısını da artırarak ilmi faaliyetlere olan desteğini ortaya koymuştur. Bu dönemde âlimlerin yöneticilerden sonra ikinci sosyal statüyü teşkil etmeleri, siyasi yapının ilmiye sınıfı ile olan yakın ilişkisini göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. İbn Haldûn (ö. 808/1406) bu devletin tarihte oynadığı rolü şu şekilde ifade etmektedir: “İlim, medenî ülkelerde gelişir. Bugün Mısır’dan daha iyi olan bir yer bilmem. Bu itibarla Mısır, kâinatın beşiği, İslâm’ın yurdu, ilim ve sanatın kaynağıdır.”² Elbette âlimlerin bu ülkeye göç etmelerini sadece yönetimin ilme olan ilgileri ile sınırlı tutmak doğru değildir. Bununla birlikte Memlûklerin ehl-i sünnet merkezli bir siyaset izlemeleri ve Kahire kütüphanelerinde bulunan kitapların birden fazla nüshasının bulunması da önemli olan faktörler arasındadır.³

Memlûk yönetiminin ilme ve ilim adamlarına verdiği destek sayesinde İslami ilimler gelişmiş ve günümüzde faydalandığımız eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Nitekim bu dönemin, İslami ilimlerin en parlak dönemi olarak kabul edilmesi, bu eserlerin varlığındandır.⁴ Bu asırda yazılan eserlerin özelliklerine bakıldığında geçmiş âlimlerin eserleri üzerinde şerh ve haşiyelerde yoğunlaşmanın olduğu, tasavvufa eğilimin arttığı, hadis çalışmalarına ağırlık verildiği görülmektedir.⁵

Memlûkler Dönemi’nin ürünü olan eserlerin çoğunun şerh, haşiyeye ve zevâid olması bir takım eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Ancak Goldziher ve diğer oryantalistlerin iddia ettiği gibi şerh ve haşiyelerin yoğunluğunu ilmi çöküşün belirtisi olarak değerlendirmek doğru değildir.⁶ Bilakis bu dönemde yetişen âlimlere ve eserlerine günümüzde bile ihtiyaç duyuluyor olması bu iddianın geçersizliğini ortaya

¹ Tahsin Kazan, *İbn Hacer’in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, (İstanbul: Gelenek yayınları, 2018), 90.

² Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk, Ebû Abdillâh es-Saîd el-Mendû, (Beyrut: Muessesetü’l-Kütübi’s-Sikâfe, 1414/1994), 2: 116.

³ Kazan, *İbn Hacer’in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 90.

⁴ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *DİA*, Ankara: 2004, 29: 90-97.

⁵ Ferhat Gökçe, Türkiye’de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, (2013, C. 11, Sayı 21, 41-88.

⁶ Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Çevr: Azmi Yüksel ve Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993), 156.

koymaktadır. Bundan hareketle Memlûkler Dönemi'ni İslami ilimler açısından duraklama ya da gerileme dönemi değil, geçmiş eserlere yönelik yorumlama, açılım ve zenginleştirme dönemi olarak görmenin daha doğru olacağını belirtmeliyiz.⁷

Özet olarak Memlûklerin genelde İslâmî ilimlere özelde de hadis ilmine yaptıkları katkıyı görmek için bu dönemde yetişen âlimlerin sadece isimlerine bakmak yeterli olacaktır. Bu isimlerden Bedruddin el- Aynî (ö. 855/ 1451), İbn Hacer el- Askalânî (ö. 852/ 1449), Moğoltay b. Kılıç (ö. 762/ 1361), Nevevî (ö. 676/ 1277), Takiyyuddin İbnTeymiyye (ö. 728/1328), Zerkeşî (ö. 794/1392), Sehavi (ö. 902/1497), İbnDakiku'l-İd (ö. 702/1302), Zehebî (ö.748/1348), İbnü'l-Cezeri (ö. 833/ 1429), Münzirî (ö. 656/ 1277), Abdülmü'min ed-Dimyâfî (ö. 705/1305), İbnü'l-Mulakkın (ö. 804/1402), Kastallânî (ö. 923/1517), Zeynüddün el- Irâkî (ö. 806/ 1403), Heysemi (ö. 807/1405), Suyûtî (ö. 911/1505), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve İbn Arrâk (ö. 933/1526)⁸ bu devirde yaşayan ulemadan sadece birkaçıdır. Bu âlimlerin muhaddis olmaları bu devletin hadis ilmine olan özel katkılarını da gözler önüne sermektedir.

1. Memlûkler Dönemi'nde İlmî Gelişmeler

Memlûklerin, hayatın tüm alanlarında hâkimiyet sağlamaları, ilmî gelişmeler açısından üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Bu ilmî hareketliliği, Abbasi hilafetinin Mısır'da Memlûkler tarafından üstlenmesine bağlayanlar olduğu gibi Moğol baskısından hicret eden muhacir âlimlerin Mısır'a yerleşmesine veya Memlûk idarecilerin ilme ve ilim adamlarına gösterdikleri değere bağlayanlar da vardır.⁹ Kanaatimizce sayılan bu unsurların tamamı bu dönemde ilmin gelişiminde göz ardı edilemeyecek kadar mühimdir.

Memlûk idarecilerinin âlimlere verdiği destek, onların İslami ilimlerle ilgilenmesi hatta ülkeyi yöneten bir kısmının âlim olmasıyla ilişkilendirilebilir. Örneğin Sultan el-Melikü'z-Zahir Çakmak'ın fıkıhla çok ilgilendiği bilinir.¹⁰ Meliklerin derslere katılması, rihle yolculuklarına izin verilmesi ve âlimlerin birçoğunun devlet kadrosunda görev alması verilen desteklere örnektir. Elbette bu çalışmada dönemin ilmi faaliyetinin tümünü ele almak mümkün olmadığından çalışmamızı hadis ve hadisle alakalı bir kaç alanla sınırlı tutacağız. Amacımız Memlûklerin hadis ilmine olan katkıları ile ilgili bir fikir vermektir.

1. 1. Medreseler

Âlimlerin yetişeceği ortamlarının hazırlanması ilmi çalışmalar için olmazsa olmazdır. Bu hususun farkında olan Memlûk yöneticileri, çok sayıda medreseyi inşa etmişlerdir. Bu medreselerde fıkıh ve hadis ağırlıklı olmakla beraber İslam tarihi, Kur'an ilimleri gibi İslami ilimlerin yanı sıra matematik, tıp gibi fen ilimleri de okutulmaktaydı. Gerek Moğol saldırısından gerekse dokuzuncu asrın başlarında yaşanan Timur işgalinden¹¹ kaçan âlimlerin buraya sığınmasıyla ortaya konulan eserler ve bu dönemde yetişen öğrenciler, bu mekânların işlevini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Memlûkler Dönemi'nde Kahire'de medreselerin sayısı 74'e¹², Dımeşk'te ise 157'ye¹³ ulaşmıştır. Hâkimiyet sağladıkları diğer şehirlerde de medreseler inşa edilmiştir. Burada yetişen öğrencilerin ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olmaları istenmiştir. Memlûk yöneticileri tarafından medreselerin inşaat veya açılışında, gelirlerinin medrese ihtiyaçlarına verileceği vakıflar açıklanır, hoca ve talebelerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılan gelirler buradan

⁷ Gökçe, Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları, 43.

⁸ Gökçe, Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları, 85.

⁹ Kazım Yaşar Kopruman, *Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İstanbul 1992), 7: 41.

¹⁰ Ebü'l-Mehâsin Cemalüddîn Yûsuf İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, thk,

Muhammed M. Emîn, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984-2005), 4: 8.

¹¹ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*, (İstanbul, Klasik, 2012), 28.

¹² Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-huteti ve'l-âsâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418),4: 200-264.

¹³ Abdülkâdir b. Muhammed Nuaymî, *ed-Daris fi tarihi'l-medaris*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 1: 7-500; 2: 3-106.

karşılırdı.¹⁴ Öyle ki, medresenin inşaatında çalışanların mutlaka ücretlerinin ödenmesi zorunlu bir şart olarak ileri sürülür medreselerin inşasına başlanmadan önce mutlaka vakfiye ilan edilirdi.¹⁵ Bu yöntemle ilim talebelerinin maddi yaşama dair endişeleri asgari düzeye indirilirdi.

Hatta el-Melikü'z-Zahir Baybars'ın (1260-1277) inşa ettirdiği “ez- Zâhiriyye”, el Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un (1293-1341) yaptırdığı “en-Nâsiriyye”, el-Melikü'z-Zâhir Berkûk'un (1382-1399) yaptırmış olduğu “el-Berkûkiyye” medreseleri örnek olarak verilebilir.¹⁶ Bu medreselerin tarihte üstlendikleri hedefleri gereği önemli ilim adamlarının yetişmelerine vesile oldukları bir gerçektir. Bu hakikatten hareketle bu medreselerde branslaşmaya gidilmesi özellikle hadis ilmi üzerinde ciddi çalışmaların yapılmasını sağlamıştır. Bu itibarla, hadis ilmine olan rağbetin arttığını da görmekteyiz. Böylelikle hadis ilmi, diğer ilim dalları arasında temayüz etmiştir. Bu temayüzde daru'l-hadislerin katkısı göz ardı edilemez. Hadis ilminin en önemli temsilcileri ve son yetişen hadis hâfızlarının, dönemin daru'l-hadislerinden çıkması önemlidir. Daru'l-hadislerde âlimlerin toplanmasıyla Sahih-i Buhârî hatimleri yapıldı.¹⁷

1. 2. Memlükler Dönemi'nde Camiler

Müslümanların tarihinde ilimlerin tahsilinde camilerin önemli bir işlev gördükleri genel bir kabuldür. Camilerin günümüzde bile Müslüman coğrafyanın muhtelif yerlerinde halka açık derslerin, sohbetlerin verildiği yerler olması bunun delilidir. Camilerin, Memlükler Dönemi'nde de medreselerin yanında halkı eğitmede katkısı olmuştur. Hem ibadethane hem eğitim kurumu olan cami ve mescid inşası giderek bu dönemde çoğalmıştır. Bunlardan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un inşa

ettirdiği otuz mescidi örnek olarak verebiliriz.¹⁸ Ayrıca sekiz ders salonundan oluşan ‘Amr b. ‘As Camii’nde işlenen fıkıh derslerinde pek çok talebe yetişmiştir.¹⁹

İbn Hacer'in Ezher ve ‘Amr b. ‘As camilerinde verdiği derslere binlerce öğrencinin katılmasından hareketle bu dönemde camilerin ilmin gelişmesine etki ettiğini söyleyebiliriz.²⁰ Memlüklerde camii ve medreselerde ders veren hocalara maaş ödenmesi onların tüm gayretlerini ilme teksif etmelerini sağlamıştır. Âlimlerin ilmi kariyerlerine uygun ücret ödenmesi ilmi rekabetin artmasını sağlamıştır. Memlükler Dönemi'nde âlimlere müderris, muîd²¹, müfid²², müstemli²³, iştiğal²⁴ gibi birçok unvan verilmiştir.²⁵

2. Memlükler Dönemi'nde Hadis İlimleri

Memlükler Dönemi, en çok da hadis ilminin neşvünema bulduğu, çok sayıda eserin yazıldığı bir dönemdir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerden İbn Hacer'in ve Aynî'nin Buhârî şerhleri, Nevevî'nin Müslim şerhi dikkat çekmektedir. Bu eserlerin hadis ilmine katkıları mühimdir. Hadiste yeniçağ başlatan bu dönemin hadis çalışmalarına baktığımızda, daha çok şerhler, hadis usûlü, zevâidler, haşiye ve ta'likler, etrâf kitapları, tahrirler, hadis derlemeleri, hadis ricâli, mevzû hadisler ve meşhur hadislere dair eserlerle karşılaşmaktayız. Ulumu'l-hadis ile ilgili yapılan bu çalışmaları kısaca izah etmeye çalışacağız.

2. 1. Şerhler

Bu dönemde temel hadis kitapları üzerinden şerh çalışmalarının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Şerh çalışmalarının ilk örnekleri Memlüklerden önce hicri 4 ve 5. asırlarda verilmiştir. Yazılan İlk hadis şerhi Hattâbî'nin

¹⁴ İsmail Yiğit, *Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış*, (Ankara, 2002), 5: 751.

¹⁵ Muhammed el-'Anâkire, *el-Medâris fi Mısra fi asri Devleti'l-Memâlik*, (Nşr: Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 2015), 126.

¹⁶ Kopruman, “*Memlükler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat*”, 7: 41.

¹⁷ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire*, 42.

¹⁸ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Osmân Suyûtî, *Husnû'l-muhâdara fi ahbâri Mısra ve'l-Kâhira, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye*, (Beirut 1418/1997), 2: 232.

¹⁹ Yiğit, *Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış*, 5:751.

²⁰ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 148.

²¹ Müderris derse gelmeden önce öğrenciyi derse hazırlayan veya dersten sonra dersi tekrar ettiren kişiye denir.

²² Dersten önce veya sonra öğrenciyi yardımcı olan kişidir.

²³ Dersle ilgili kayıtları tutan ve müderrisin okuduğu hadisleri tekrar eden kişidir.

²⁴ Gönüllü veya ücretli olarak öğrencilere medrese içinde veya dışında ders verme faaliyetidir. Ders veren kişiye Müşteğil denir.

²⁵ Bkz. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 86.

(ö.388/998) *Meâlimü's-sünen*'idir.²⁶ Memlüklerde daha çok üzerinde durulan kitap şerh çalışmalarının ilk örneği de yine bu dönemde yazılmış olan el-Hâkimü'l-kebir'in (ö. 378/988) *Şerhu'l-câmi's-sahîhi'l-Buhârî*²⁷ eseridir. Şerh çalışmalarının yoğunlaştığı bu dönemdeki en önemli şerhler; Sahîhi'l-Buhârî'nin üzerinden yazılmış olan Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî*'si, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si, Bedruddîn el-Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'si ve Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî*'sidir.²⁸ Sahîhi'l-Müslim'in şerhleri arasında yazılmış olan Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Şerhu Sahîhi'l-Müslim*'i örnek verebiliriz. Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Zehru'r-Rubâ ale'l-Müctebâ*'sı Nesâî'nin süneni üzerine yazılmış olan çalışmasıdır. İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerinde Moğoltay b. Kılıç'ın ((ö. 762/1361) *el-İ'lâm bi-sünnetihî* 'aleyhisselâm'ı adlı şerhine yer vermekte fayda vardır. Suyûtî'nin *Misbâhu'z-Zücade*'sini, İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) zevâid hadisleri şerhettiği *Ma temessü ileyhi'l-hâce*'sini ve Muvatta üzerine Suyûtî'nin eseri olan *Tenvîru'l-Havâlik*'i bu dönemin önemli şerh çalışmalarından sadece bir kaçıdır.²⁹

Bu çalışmaların temel amacı; okuyanın anlayabilmesi için açıklamalarda bulunmak, garip sözcüklerin anlamlarının açığa çıkarılmasıdır.³⁰ Ayrıca bu şerhlerde, öncelikle bab başlıkları açıklanırdı. Örneğin, *Fethu'l-bârî*'de Buhârî'nin bab başlıkları ile metnin uygunluğu ele alınmış daha çok Buhârî savunulmuştur. Kitap şerhlerinden farklı bir şerh anlayışının yaygınlık kazandığını ve tek hadis şerhlerinin bu dönemde benimsendiğini görmekteyiz. Bu tür şerhlerde muhaddise göre üzerinde durulması gereken hadis seçilir ve şerh edilir. Tek hadis üzerine yazılan yüz yetmiş bir eserin kırk dört tanesinin Memlükler Dönemi'ne ait olduğu, bunlardan İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) on altı, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) on, İbn Nâsiruddîn ed-Dimaşki'nin (ö. 842/1438) sekiz,

Suyûtî'nin altı ve Sehâvî'nin (ö. 902/1497) dört şerhi olduğu bilinmektedir.³¹

2.2. Hadis Usûlü

Memlükler Dönemi'nde yaşayan âlimler hadis usûlü alanında birçok eser vermişlerdir. Hadis usûlünde, ulûmu'l-hadis'le yeni bir çağ başlatan ve kendinden sonraki âlimleri etkileyen İbnü's-Salâh'ın eserine şerhler ve özetler daha çok bu dönemde yazılmıştır. Böylelikle Memlükler Dönemi hadis usûlü açısından en parlak dönem olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönemde yazılmış olan; Nevevî'nin *İrşâdu tullabi'l-hakâik*'i ve *et-Takrib ve't-teysir*'i, İbn Kesir'in *İhtisar'uulumi'l-hadis*'i, Irakî'nin *et-Takyîd ve'l-izâh*'ı, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve bu eseri şerh ettiği *Nüzhetu'n-nazar*'ı ve Suyûtî'nin *et-Takrib ve't-teysir*'i şerh ettiği *Tedribu'r-râvî*'si, bu hususun delilleri arasında sayılmaktadır.

Buradan hareketle bu dönemin selef ulemasına ait eserlerin ihtisarı veya şerhi ve tekrarı olarak görmenin hakkaniyet ölçülerine uymadığını belirtmekte fayda vardır. İbnü's-Salâh'ın eserinin yanında Memlükler Dönemi'nde özgün hadis usûlü eseri sayılan İbn Dakîku'l-İd'in (ö. 702/1302) yazmış olduğu *el-İktirâh fi beyâni'l-istilâh* gelmektedir.³² Her ne kadar hadis usûlünde geçmiş döneme ait istilâhlar hâkim olsa da bu çağın âlimlerinin bu ilmin gelişmesi için yaptıkları katkıları yok sayamayız. Nitekim İbn Hacer'in getirdiği yenilikler ve usûle dâhil ettiği yeni kavramlar sadece bir âlim üzerinden gidilmek suretiyle bir fikir elde etmeyi mümkün kılmaktadır. Buradan hareketle İbn Hacer'in bazı terimlerde İbnü's-Salah'ın tanımlarını beğenmeyerek yeni istilâhlar ortaya koyduğunu söyleme imkânını vermektedir. Örneğin ihtilâfı ilk tanımlayanın İbn Hacer olması, tanımlarını sebr ve taksim yöntemine göre yapması bu dönemde hadis ilimlerinde yapılan yeniliklerden sadece bir kaçıdır. Ayrıca Usûlü'l-hadis ilmine 'tabaka' kavramını dönemin muhaddislerinden biri olan İbn

²⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: Ekim 2016), 121.

²⁷ Zekeriyâ Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, (Konya: Adal Ofset, 2002), 76.

²⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, 158.

²⁹ Gökçe, *Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları*, 41-88

³⁰ Salih Karacabey, *Hattâbi'nin Hadis İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Sır yayıncılık, 2002), 179.

³¹ Gökçe, *Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları*, 41-88.

³² Yücel, *Hadis Tarihi*, 64.

Hacer'in kazandırmış olmasını önemli bir yenilik olarak görmek mümkündür.³³

Bunlara ilave olarak şunu da söyleyebiliriz: İbn Hacer, şâz hadisi özgün bir şekilde tarif etmekle kalmamış hükmünü de diğer muhaddislerden farklı bir şekilde açıklamıştır. O, münker hadisi sadece tanımlamakla kalmamış daha iyi anlaşılın diye karşısına ma'rûfu koymuştur. Metrûk hadisi de ilk ta'rif eden yine İbn Hacer'dir. Ayrıca o, tashif ve tahrifi ayırmakla hadis usulünde önemli katkı sayılacak bir kıstası geliştirmiş, ihtilâfî'l-hadisi cumhura aykırı ta'rif etmiştir.³⁴ Bu tür yenilikler bazen İbn Hacer'in tenkid edilmesine de sebep olmuştur.

2.3. Zevâidler

Zevâid; hadis eserlerini karşılaştırıp, birinin diğerinden fazla olan metnini tespit edip bir eserde toplanmasıdır.³⁵ Memlûk âlimlerinin zevâid türü eserlerini, hadis ilmine katkı olarak ifade etmek mümkündür. Çünkü bu dönem âlimlerinden Moğoltay b. Kılıç, İbnü'l-Mülakkın, Heysemî, Busîrî, İbn Hacer ve Suyûtî'nin eserlerinin zevâid türünde yazılan eserlerin neredeyse tamamını oluşturmaktadır.³⁶ Bu konuda zevâid türünde yazılmış en değerli eser Heysemî'nin (ö. 807/1404) *Mecma'u'z-zevâid ve Menba'u'l-fevâid*'idir.³⁷ Ayrıca İbn Hacer'in *el-Metalibu'l-'aliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semaniye* adlı eseri de bu türde yazılmış eserlerdendir.

Bu nev'in bir başka eseri de Bûsîrî nisbesiyle tanınan Ahmed b. Ebû Bekir'e (ö. 840/1436) ait olan *İthâfî's-sâdeti'l-meher*e adıyla bilinen *İthâfî'l-hiyere bi zevâidi'l-mesânîdi'l-aşere* isimli kitabıdır. Ahmed b. Ebû Bekir mezkûr eserinde; Ebû Davud et-Tayâlisî, Müsedded, Humeydî, İbn Ebî Ömer, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Menî', İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebî Usâme ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin müsnedlerinde var olan ancak Kütüb-i sitte'de bulunmayan hadisleri bir araya getirmiştir.³⁸ Bûsîrî'nin, meşhur eserleri

arasında bulunan *Misbâhu'z-zücâce fi zevâ'idi İbn Mâce* adlı eserinde İbn Mâce'nin süneninde yer alan fakat Kütüb-i hamse'de bulunmayan hadisleri ihtiva etmektedir.³⁹

2.4. Haşîye ve Ta'lîkler

Haşîye bir metnin kapalılığını izah etmek için yazılan dipnotlara, ta'lik ise bir eserin bazı yerlerini izah, tashih ve tafsil etmek amacıyla metnin kenarlarına veya alt tarafına yazılan notlara denilmektedir.⁴⁰ Memlûkler Dönemi'nde haşîye ve ta'lik türü eserlere çokça rastlanmaktadır. Bu türün eserleri arasında ta'lik türüne örnek olarak Alâuddîn İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349), Beyhâkî'nin Sünen'ine yazdığı *el-Cevheru'n-Nakî fi'r-Reddi ale'l-Beyhâkî*'yi gösterebiliriz. Ayrıca İbnü't-Türkmânî bu çalışmada yapılan eleştirilere de yer vermektedir.⁴¹

2.5. Hadis Derlemeleri (Cem')

Hadis derlemeleri, ahkâm ayetlerini ve kırk hadisi de içine alan aynı veya farklı eserlerdeki hadisleri bir araya getirme çalışmasıdır. Genellikle cem'i yapılan hadislerin senetleri düşürülür. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerini toplamakla doğan derleme çalışmalarını takip eden Memlûkler Dönemi âlimleri, bu alanda eserler vermeye devam etmişlerdir.⁴² Cem' türü çalışmalara Suyûtî'nin '*Cem'u'l-cevâmi*'si ve *el-Câmiu's-sağir min hadisi'l-beşiri'n-nezîr* adlı eserlerini örnek olarak verebiliriz. Ayrıca bu dönemin derleme türünde eser veren âlimlerden Alaeddin Ali el-Muttakî'yi (ö. 975/1567) zikretmekte fayda görmekteyiz. Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*'ı hazırlarken Suyûtî'nin bu üç eserinden faydalanarak (*Cem'u'l-cevâmi*, *Cami'u's-sağir* ve *Ziyâdâtü'l-câmi'u's-sağir*) ini sistemleştirip, alfabetik sırayı esas göz önünde bulundurarak eserini yazmıştır.⁴³ Cem' türü eserlerden halk arasında en meşhur olanı şüphesiz Nevevî'nin *Kütüb-i sitte*'den toplayıp kaleme aldığı eseri

³³ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 395.

³⁴ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 396.

³⁵ Abdullah Karahan, *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları*, (İstanbul, Sır Yayınları, 2005),

³⁶ Karahan, *Hadis Edebiyatında Zevâid*, 41-121.

³⁷ Yücel, *Hadis Tarihi*, 155.

³⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, 156.

³⁹ İsmail Lütfi Çakan, Bûsîrî Ahmed b. Ebû Bekir, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, 6: 468.

⁴⁰ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul: İFAV Yayınları, Temmuz 2018), 209.

⁴¹ Salahattin Polat, Alâeddin İbnü't-Türkmânî, *DİA*, (İstanbul: 2000), 21: 234-235.

⁴² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 147.

⁴³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 152.

Riyâzu's-salihîn'dir.⁴⁴ Nevevî'nin halk arasında bilinen diğer bir eseri de, zikir ve dua barındıran hadislerin derlendiği *el-Ezkârü'n-Nebeviyye*'sidir.⁴⁵ Nevevî bu eserini *Sahihayn*'dan ve sünen kitaplarından derlemiştir.

Kırk hadis derlemelerini (erbaûnu) de bu başlıkta zikredebiliriz. Bu türün en önemli ve üzerinde en fazla çalışma yapılan eser, Nevevî'nin el-Erbaûne'n-Neveviyyesi'dir.⁴⁶ Bu eserdeki 26 hadis İbnu's-Salah tarafından seçilmiş olan hadislerdir. Nevevî bu hadislere 16 hadis ekleyerek 42 hadisi ihtiva eden el-Erba'üne'n-Neveviyye'sini yazmıştır.⁴⁷ Ayrıca bu eser üzerine 8 hadis daha ilave ederek 50'ye tamamlayan İbn Receb el-Hanbelî (795/1392) *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadisen min cevâmi'i'l-keîm* adlı eserini kaleme almıştır.⁴⁸ Nevevî'nin kırk hadisle ilgili eserine İbn Dakîku'l-İd'in yazmış olduğu Şerhu Erba'îne Hadîsen adlı eseri de mevcuttur.⁴⁹

Bu eserler, hadislerdeki şer'i hükümleri bir arada bulmak için derlenmiş eserlerdir. Ahkâm hadis derlemeleri Memlûkler zamanında yoğunluk kazanmıştır. Hatta Kettânî'nin (ö. 1927) de belirttiği gibi, bu türde yazılan 37 eserin 30'u Memlûk âlimlerinin eserlerinden oluşmaktadır.⁵⁰ Zeynuddin el-İrâkî'nin *Takrîbu'l-esânîd ve tertîbu'l-mesânîd* adlı eseri bu türün en kapsamlı eseri olarak kabul edilmektedir. Mezkûr kitap, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile İmam Malik'in *Muvatta*'sında bulunan ahkâm hadislerini ihtiva

etmektedir.⁵¹ Ahkâm hadis derlemelerinin ilk örneği Tahavî'nin (ö. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'ıdır.⁵² Bu eser üzerine Bedruddin el-Aynî şerh ve ihtisar yazmıştır. O, bu kitabında *Şerhu meâni'l-âsâr*'da yer alan konuları daha çok Hanefî mezhebini esas alarak şerh etmeye çalışmıştır.⁵³

Bu bağlamda Abdulğani el-Makdisî'nin ahkâm türü eserlerinden olan *Umdetu'l-ahkâm* adlı eserine İbn Dakîku'l-İd, *İhkâmu'l-ahkâm* ismiyle bir şerh yazmıştır.⁵⁴ İbn Dakîku'l-İd'in ahkâm hadisleri ihtiva eden bir diğer eseri de *el-İmam fi ehâdisi'l-ahkâm*'ıdır. Memlûkler Dönemi çalışmalarında ahkâm türü eserlerin oldukça çoğaldığını görmekteyiz.⁵⁵ İbn Hacer'in *Bulûğu'l-merâm min ehâdisi'l-ahkâm* adlı eseri, ahkâm hadis derlemelerine Memlûkler Dönemi'nde yazılmış cem' türü eserlere iyi bir örnektir.⁵⁶

2.6. Etraf Kitapları

Etrâf kitapları, hadislerin baş tarafından bir kısmının zikredilerek sahâbe adına veya hadis metinlerine göre alfabetik sıra esas alınarak düzenlenen eserlerdir. Etraf kitaplarından en meşhur olanı Memlûkler Dönemi'nde ele alınmış olan *Tuhfetü'l-esrâf bi ma'rifeti'l-etrâf*'dir. Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî'ye (ö. 742/1341) ait olan bu eser, Kütüb-i Sitte ile Ebû Dâvûd'un *el-Merâsili*'ini, Tirmizî'nin *Şemâilü'n-nebî* adlı eserini, Nesâî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'sini ihtiva etmektedir.⁵⁷

2.7. Tahricler

⁴⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Murselîn*, çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamuddin Burslan, Ankara, D.İ.B.Y., 1949.

⁴⁵ Gökçe, *Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları*, 69.

⁴⁶ Abdülkâdir Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1954), 57-66.

⁴⁷ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 165.

⁴⁸ M. Yaşar Kandemir, *Hadis, DİA*, (İstanbul: 1997), 15: 52.

⁴⁹ Ahmet Özel, İbn Dakîku'l-İd, *DİA*, (İstanbul, 1999), 19: 407-409.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî, *Hadis Literatürü (er-risâletü'l-mustatrafe)*, Çeviren: Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, 1994, 380-384.

⁵¹ Kandemir, Zeynuddin el İrâkî, *DİA*, (İstanbul: 1999), 19: 119.

⁵² Gökçe, *Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları*, 41-88.

⁵³ Örnek olarak; bir kişiyi avret yerine dokunması abdesti bozar mı? Konu hakkında tüm rivayetleri zikrettikten sonra Bedruddin el-Aynî şöyle der: "Bu rivayetler sahih kabul edilirse bile mansûhtur." Bkz; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) BedrüddinMahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Mebâni-ü'l-Ahbâr; Nuhabu'l-efkâr fi tenkîhi mebâni'l-ahbâr fi şerhi Meâni'l-Âsâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, (Beyrut, el-Hey'etu'l-Katariyye li'l-Evkâf, 2008), 2: 75.

⁵⁴ Ahmet Özel, İbn Dakîku'l-İd, *DİA*, 1999, 19: 407-409.

⁵⁵ Mahmut Yeşil, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, SBE., 1989, 63-67.

⁵⁶ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis usulüne Getirdiği Yenilikler*, 141.

*Nureddin İtr, *Bulûğu'l-Merâm Şerhi*, çev. Ahmet Efe, F. Mehmet Albayrak, A. Hamdi Yıldırım ve Nurettin Yıldız, (İstanbul: Tahlil Yayınları. 2013).

⁵⁷ Kandemir, Etrâf, *DİA*, (İstanbul 1995), 11: 498-499.

H. Peygamber (s.a.s), ashab ve tabiuna isnâd edilen rivayetlerin temel kaynaklardaki yerlerini göstermek ve bu rivayetlerin isnâd ve sıhhat açısından durumunu belirtmek amacıyla yazılan eserlerdir.⁵⁸ Bu eserlerin Memlûkler Dönemi'nde çokça kaleme alındığını görmekteyiz. Memlûkler Dönemi âlimlerinden Abdullah b. Yusûf ez-Zeylâî'nin (ö. 744/1343) *Nasbu'r-râye* adlı eseri Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidaye*'sine, Zeynuddîn el-İrâkî'nin *el-Muğni an hamli'l-esfâr* adlı eseri Gazzâlî'nin *İhyâu'ulûmi'd-Dîn*'i üzerine, İbnü'l-Mülâkkîn'in *el-Bedru'l-munîr fi tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-Kebîr* adlı eseri Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîî'nin *eş-Şerhu'l-kebir*'i üzerine, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Telhîsu'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-Râfîyi'l-Kebîr* adlı eseri *el-Bedru'l-munîr* üzerine yazılmış meşhur tahrîc eserlerinden bir kaçıdır.⁵⁹ Ayrıca Taceddîn İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 744/1343) *Ta'likâ 'alâ hulâsati'd-delâ'il fi tenkihi'l-mesâ'il* eseri Hüsâmeddîn Ali b. Ahmed el-Mekkî el-Râzî'nin Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazdığı şerhe ta'likat türü eserlerden olup şerhteki hadisler tahrîc edilmiştir.⁶⁰

Memlûkler Dönemi'nde tek eser üzerine ilk tahrîc örneği Abdülkâdir Kureşî'nin (ö. 775/1373) Merginânî'nin *el-Hidaye* adlı eserindeki hadisleri tahrîc ettiği *el-İnâye*'dir.⁶¹ Bu dönem âlimlerinden Alâuddîn İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) Tahrîci ehâdisi'l-hidâye adlı eseri de *el-Hidaye*'deki hadisleri konu almıştır.⁶² İzzeddin İbn Cemâa (ö. 767/1366), Tâceddîn es-Sübki (ö. 71/1370), Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) bu dönemde tahrîc yazan âlimlerdendir.

2.8. Hadis Ricâli

Memlûkler Dönemi'nde hadis alanındaki çalışmalardan biri de ricâl ile ilgilidir. Nitekim bu devir, ricâl kitaplarının yoğun olarak ele alındığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. İbn Hacer, âlimlerin tabakat ve ricâl kitaplarına

verdikleri değeri şu şekilde ifade etmiştir: "Hadis ilmi, dini ilimlerin en şerefliilerindendir. Bu ilmin en değerli alanlarından biri de sahâbîlerin diğer nesillerden ayırt edilip tanınmasıdır."⁶³ Memlûkler Dönemi'nde ricâl ilmine katkı sağlayan dönemin âlimlerine Zehebî, İbn Hacer ve Mizzî'yi örnek verebiliriz. Nitekim râviler hakkında araştırma yapan her araştırmacının başvurması gereken kaynakların bu muhaddislerin yazdıkları eserlerin olması Memlûklerin hadis ilmine olan katkıları açısından ehemmiyet arz eder.⁶⁴ Ricâl ilminde önemli bir yeri olan Zehebî'yi kısaca ele almak istiyoruz.

Zehebî, hadis ilminde en çok eser veren âlimlerden biridir. İbn Hacer'in dediği gibi Zehebî hadiste derinleşmiş ve kaynak niteliğinde eserler vermiştir.⁶⁵ İbn Adiy'in *el-Kâmil*'inden yararlanarak ele aldığı *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* adlı eseri onun ricâl tenkidinde konumunu ortaya koymuştur. Eser, zayıf râvileri tanıtmak amacıyla 11.053 kişi hakkında bilgi vermiştir. Zehebî'nin en kapsamlı eseri *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'alâm*'da kırk bin kadar biyografiye yer vermesi eserin önemini ortaya koymaktadır. Yine o, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde çoğu hadisçilerden oluşan 7000 kadar âlim tanıtmıştır. Bu kitapta sadece râvileri tanıtmakla yetinmemiş mezkûr râvileri cerh ve ta'dil yönünden de değerlendirmiştir. Zehebî'nin zayıf hadisleri ihtiva eden iki eseri daha bulunmaktadır.

Zehebî'nin zayıf veya metrûk râvileri ele aldığı *Divânü'd-du'âfâ ve'l-metrûkîn* adlı alanında yazılmış kaynak bir eserdir. Bu eserde 5099 râvinin tercümesine yer vermiştir.⁶⁶ *Tezkiretu'l-huffâz*, Zehebî'nin hadis hâfizlarını tanıttığı diğer bir eserdir. 21 tabakadan 1176 kişiyi ihtiva eden esere el-Hüseynî (ö. 765/1363), Suyûtî (ö.911/1505) ve Fehd el-Mekkî zeyl

⁵⁸ Mehmet Görmez, Tahrîc, *DİA*, (İstanbul: 2010), 39: 419-420.

⁵⁹ Görmez, Tahrîc, 39: 419-420

⁶⁰ H. Mehmet Günay, Tâceddîn İbnü't-Türkmânî, *DİA*, (İstanbul: 2000), 21: 235.

⁶¹ Yusuf Acar, Abdülkâdir Kureşî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve el-İnâyeni Ma'rifeti Ehâdisi'l-Hidâye Adlı Eseri, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, SBE., Konya, 2011), 63.

⁶² Polat, Alâeddin İbnü't-Türkmânî, 234-235.

⁶³ İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk, Hassân Abdülmennân, (Beyrut: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1415), 1: 2.

⁶⁴ Tayyar Altıkulaç, Zehebî, *DİA*, (İstanbul: 2013), 44: 180-188.

⁶⁵ İbn Hacer, *ed-Durerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmûid, (nşr. Hindistan/Hâyderâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1972), 3: 337.

⁶⁶ Tayyar Altıkulaç, Zehebî, *DİA*, 44: 180-188.

yazmıştır.⁶⁷ Kütüb-i sitte'deki râvileri ihtiva eden Makdisî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* adlı eseri ile ilgili Memlükler Dönemi'nde birçok çalışma yapılmıştır. Bu dönemde ricâl ile alakalı çalışmalardan en önemlisi Mizzî'nin (ö.742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl* adlı eseridir. Mizzî bu esere ilaveten Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki beş, Ebû D'avûd'un *Sünen*'i dışındaki yedi, Nesâî'nin *Sünen*'i dışındaki dört kitabında bulunan 1.700'den fazla râviyi eklemiştir.⁶⁸ Mizzî'nin *Tehzîbü'l-kemâl* adlı eseriyle ilgili yapılan çalışmalardan dört tanesi Zehebî'ye aittir. Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*'i Mizzî'nin eserindeki bazı isimleri ölüm tarihleriyle birlikte düzelterek ve yeni biyografiler ekleyerek tamamlamıştır. *Tehzîbu'l-kemâl*'deki râvileri takyid ederek sadece Kütüb-i Sitte'de rivayeti bulunan âlimleri *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyefi'l-Kütübi's-sitte* eseriyle ele almıştır.⁶⁹

Bu eserlerin yanı sıra *Tehzîb*'in üzerine Süyutî'nin *Zevâidü'r-ricâl 'alâ Tehzîbi'l-kemâl* ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-tehzîb*'i⁷⁰ yazılan eserlerden sadece bir kaçıdır. İbn Hacer bu kitapta 12.415 biyografi zikrederek sistemli bir muhtasar yazmıştır. Bu eserde İbn Hacer'e göre Mizzî'nin eserinde hoca ve öğrencileriyle ilgili verilen fazla bilgiler çıkarılmış, şahısların rivayet etmiş olduğu hadis örneklerini veya cerh ve ta'dil için önem taşımayan sözleri tamamen çıkarılmıştır. Bu çalışmasını da *Takrîbü't-tehzîb*'le⁷¹ kısaltmıştır.⁷²

İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) *Üsdü'l-ğabe* adlı eserinde dört kitabı bir araya getirmiş ve bunlara yeni isimler ekleyerek ele almıştır. Zehebî bu eseri ihtisar ederek *Tecrîdu esmâi's-sahâbe Telhîsu Üsdi'l-ğabe*'yi yazmıştır. Zehebî bu eserde yanlış yazılmış isimleri ve Hz Peygamber ile görüşüp görüşmediği kesin olmayan râvileri açıklamıştır.⁷³ Daha sonra İbn Hacer'in *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*'si

öncekilerden farklı olarak sistemleştirilerek dört bâb olarak ele alınmıştır. Müellif birinci bâb'da "Sahâbîliği kendisinden veya bir başkasından gelen rivâyetle sâbit olanlar", ikinci bâb'da "Sahâbe arasında zikredilen çocuklar", üçüncü bâb'da "Câhiliye ve İslâm devirlerini idrak ettikleri halde Hz. Peygamber ile görüşmemiş ve Hz. Peygamber'i Müslüman olarak görmemiş olanlar", dördüncü bâb'da ise "Kendisinden önceki biyografik eserlerde yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilenler" olarak ele almıştır. Dördüncü tasnif için İbn Hacer "Bu dördüncü kısma gelince bu konuda benden önce çalışmış ve fikir üretmiş herhangi bir müellif bilmiyorum" demiştir.⁷⁴

İbn Hacer'in bu eseri kendisinden önceki ricâl çalışmalarından farklı olarak tasnif edilmesiyle kendisinden sonrakilere kaynak olmuştur. İbn Hacer bu kıymetli eseri yaklaşık kırk senede bitirdiğini söylemektedir.⁷⁵ Eserde 12.279 biyografi ele alınmıştır.⁷⁶

2. 9. Mevzu Hadisler

İslam tarihi içerisinde şahsi menfaat arzusu güdenler, kendi görüş ve mezhep taassubu içinde bulunanlar bu zaaflarını Kur'an-ı Kerim'i batıl olarak te'vil ederek veya hadislerle destekleyerek fikirlerini yaymaya ve kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak mevzu hadis tartışmaları ortaya çıkmış ve mevzuat kitapları yazılmıştır. Mevzuat kitaplarının ilk örneklerini Memlükler Dönemi'nden önce İbnü'l-Kayserânî, İbnü'l-Cevzî ve Makdisî gibi âlimlerde görmekteyiz. Bunu takiben Memlük âlimleri de mevzuat kitaplarının üzerinde durarak birçok eser vermişlerdir. Bu âlimler arasında İbn Teymiyye (ö.728/1328) mevzuat türünde önemli bir yer tutmaktadır. O, "Risâle fi'l-ehâdîsi'l-letî yervîhâ'l-kussâs" adlı eserinde sahih hadislerde senediyle birlikte metnin de değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁷

⁶⁷ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 288.

⁶⁸ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 288.

⁶⁹ Yücel, *Hadis Tarihi*, 151.

⁷⁰ Haydarâbâd'da 1325-1327 tarihlerinde ve Beyrut'ta 1412/1991 yayımlanmıştır.

⁷¹ Bu eser, Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire-Medine 1380/1960) ve Muhammed Avvâme (Beyrut 1398/1978) tarafından yayımlanmıştır.

⁷² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 287.

⁷³ Muhammed Ebu Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*; çev.

Selman Başaran, M. Ali Sönmez, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 481.

⁷⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 283.

⁷⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6: 570.

⁷⁶ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 134.

⁷⁷ Muhammed Yılmaz, İbn Teymiyye'nin Ehâdîsi'l-Kussâs Adlı Eseri Çerçevesinde Rivayetleri Kabul Ve Red Kriterleri, *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık 2003, 3: 2.

Ehâdisi'l-mevzûa, Ehâdisu'z-za'ife ve'l-bâtile adlı eserler de İbn Teymiyye'ye aittir. İbnü'l-Cevzî'nin eseri olan *Kitâbü'l-mevdû'âti'l-kübrâ*, Suyûtî (ö. 911/1505) tarafından özetlenmiştir. O, *Leâliü'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevdû'a* adlı eserinde senetleri kısaltarak vermiş, İbnü'l-Cevzî'nin rivayetlerinde düzeltmeler yapmış ve İbn Hacer gibi hadis âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Suyûtî, uydurma olmadıkları halde İbnü'l-Cevzî'nin eserinde uydurma olarak geçen hadisleri *el-Kavlü'l-hasen fi'z-zebbi 'ani's-Sünen* adlı eserinde açıklamıştır.⁷⁸ *Mevdû'âti'l-kübrâ*'da Ahmed b. Hanbel'in müsnedinde bulunan 24 hadisin uydurma olarak verilmesinden dolayı İbn Hacer *el-Kavlü'l-Müsedded fi'z-Zebbi 'an Müsnedi'l-İmam Ahmed* adlı eserinde bu hadislerin uydurma olmadığını açıklamıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'd-daîf* adlı eserinde mevzu hadisleri tanımaya yönelik birtakım kaideler koymuştur.⁷⁹

2. 10. Halk Nezdinde Meşhûr Hadisler İle İlgili Yazılmış Eserler

Hadisçilere göre meşhûr, “Bir sahâbî veya tevâtür sayısının altındaki birkaç sahâbî tarafından rivayet edilip tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde yaygın kabul gören haberdur”dir.⁸⁰ İbn Hacer ise meşhûr hadisi; “tevatüre ulaşmamış ikiden daha fazla râvinin rivâyette bulunması” şeklinde tanımlamıştır.⁸¹ Meşhûr hadisin tarifinde İbn Hacer'in “ikiden fazla” kaydını getirmesi kendine özgü bir tanımdır. Bu dönem âlimlerinden Bedruddîn el-Aynî'nin, meşhûr hadisi haber-i vahidin aksine mütevatir hadise katmış olması, meşhûr hadisi taksimi açısından haber-i vâhid içerisinde bir cüz olarak görmekle hadisçilerden ayrılmıştır. Aynî, meşhûr hadisi: “Sahâbeden bir cemaatin rivayetidir.” şeklinde tanımlamaktadır.⁸²

Memlükler Dönemi âlimleri, halk arasında yaygınlaşan rivayetlerin Hz. Peygamber'e

aitliğini, isnâdların ve metinlerin araştırılıp değerlendirilmesini esas alarak eserler vermişlerdir. Meşhûr hadis ile ilgili çalışmaların ilk örneklerini Memlükler Dönemi âlimlerinden Bedreddin ez-Zerkeşi, *et-Tezkirafi'l-ehâdisi'l-müştehirâ* adlı eseriyle vermiştir.⁸³ Halk arasında hadis diye meşhûr olan rivayetler bu eserde metin ve isnâd açısından tetkik edilmiştir.⁸⁴ Suyûtî bu eseri *ed-Düreru'l-müntesirafi'l-ehâdisi'l-müştehirâ*'sı ile bazı bilgiler de ekleyerek ihtisar etmiştir.⁸⁵ İbn Hacer'in *el-Leâli'i'l-mensûrafi'l-ehâdisi'l-müştehirâ*, Sehâvî'nin *el-Mekâsıdu'l-hasene fi beyâni kesirin mine'l-ehâdisi'l-müştehirâ ale'l-elsine* adlı eseri meşhûrât türü eserlerdendir. Meşhûr hadisleri cem' eden kitapların bu dönemde yazılması dönemin hadis ilmine katkısı olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

3. Memlükler Dönemi Kadın Hadisçiler

Memlüklerde ilmi seviyeyi göstermesi bakımından kadınların hadis ilmindeki yerlerinin tespiti önemli bir karene olacaktır. Zira toplumun yarısını oluşturan kadınların ihmal edilmesi ilmin terakkisi ile çelişki arz edecektir. Bu dönemde kadınlar, başta hadis olmak üzere muhtelif ilim alanlarında kendilerini yetiştirmiş, dönemin ilim ve eğitim alanına önemli katkılar sağlamışlardır.⁸⁶ Nitekim eserlerine ve katkılarına değindiğimiz âlimlerin hocaları arasında kadın isimler de kaynaklarda yer almaktadır. Devrin muhaddislerinden olan İbn Hacer'in elli üç, Suyûtî'nin otuz üç, Zehebî'nin yüz üç kadın hocası olduğu kaydedilmiştir.⁸⁷

İslâmî ilimlere yön veren Memlükler Dönemi'ndeki kadınların, kendilerine verilen değer ve sunulan imkânlar doğrultusunda ulaştıkları konum, eğitimin seviyesini göstermesi bakımından sadece bu üç âlimin kadın hocalarının sayısı yeterli bir fikir verebilir. Memlüklerde eğitim alacak yaşa gelen çocuklar kız olsun erkek olsun ayırt

⁷⁸ Muhammed Ebu Zehv, *Hadîs ve Hadîsçiler*, 507.

⁷⁹ H. Yunus Apaydın, İbn Kayyim el-Cevziyye, *DİA*, (İstanbul: 1999), 20: 123-127.

⁸⁰ H. Yunus Apaydın, Meşhûr, *DİA*, (Ankara: 2004) 29: 368-371.

⁸¹ Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, 263.

⁸² Osman Nedim Yektar, *Aynî'nin Hadis Usûlünü Ele Alışı- el-Bidâye fi Şerhi'l-Hidâye Örneğinde-*, (İstanbul: Yüzakı Yayıncılık, 2016), 224.

⁸³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 171.

⁸⁴ Menderes Gürkan, Bedreddin ez-Zerkeşi, *DİA*, (İstanbul: 2013), 44: 289-293.

⁸⁵ Halit Özkan, Süyûtî, *DİA*, 38: 188-198.

⁸⁶ Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008), 48.

⁸⁷ İsmail Yiğit, *Memlükler Zamanında Kadın, Diyanet İlmî Dergi*, 2004: 40/2: 141.

edilmeksizin medreselere gönderilmiştir.⁸⁸ Bunun yanında kadınlara eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmeleri için özel mekânlar tahsis edilmiş ve bu mekânlarda kadınlar hoca olarak görevlendirilmiştir. Örneğin kadınlara has inşa edilen ribatlarda fıkıh ve hadis dersleriyle meşgul olan kadınlardan Zeynep binti Ebi'l-Berekât adına yaptırılan Bağdadiyye ribatında kadın hocalar görev yapmıştır.⁸⁹

Konunun daha iyi anlaşılması için bu dönemde yetişen kadın muhaddiselerden birkaç tanesini örnek babından ele alacağız.

a. Meryem el-Ezraiyye (ö. 805/1402)

Bu kadın küçük yaşlarda ilim meclislerinde bulunmuştur. İbn Hacer, Meryem'in küçük yaşlardan beri birçok hocadan hadis dinlediğini ve bu hocalardan rivayette bulunan son kişi olduğunu söylemektedir.⁹⁰ İbn Hacer, Meryem daha küçük yaşlardayken vefat eden hocalarından da bahsetmektedir.⁹¹ Meryem, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Vânî (ö. 727/1326) ve Yunus b. İbrahim ed-Debûsî (ö. 729/1329) gibi hocalardan sema ve kıraat yoluyla dersler almıştır.⁹² Bu kadının kaynaklarda 36 öğrenci yetiştirdiği bu öğrencilerden altısının da kadın olduğu belirtilmektedir.⁹³ Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında İbn Hacer'in bulunması Meryem'in hadis ilmindeki konumu göstermesi bakımından kayda değerdir. İbn Hacer hocasından sema, kıraat ve icazet yoluyla hadis almıştır.⁹⁴

b. Âişe bnt. Muhammed

Bu dönemin kadın âlimlerinden bir diğeri de Âişe bnt. Muhammed es-Sâlihîyye (816/1413) olup dört yaşında iken el-Hacer'den (ö. 730/1329) hadis okumuştur. Âişe bu derslerden sonra el-Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivayet etmek için icazet almıştır.⁹⁵ Buna ilaveten Âişe İbn

Hişam'ın *es-Sîre*'sini, et-Tâi'nin *el-Erba*'ın derlemelerini icazet yoluyla rivayet etmiştir.⁹⁶ İbn Hacer Âişe'nin yetiştirdiği öğrencilerin en meşhurlarındandır. Onun isnâdlarında Âişe'nin adı geçmektedir.⁹⁷

c. Fâtıma bnt. Süleyman el-Makdisiyye

Fâtıma bnt. Süleyman el-Makdisiyye (ö. 815/1412) İbnü'l-Habbâz ve Kalânîsî gibi âlimlerden icazet almıştır. Hatîce bnt. Süleyman İbrahim el-Ba'lebekkiyye (ö. 803/1401) Kâsım b. Muzaffer b. Mahmûd b. Asâkir'den (ö. 723/1323) *Müsnedü Müserhed*'i huzûran rivayet etmiştir.⁹⁸ Bunların dışında onlarca kadın örnek verilebilir.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in irtihalinden sonra onun sözlerinin ve fiillerinin unutulmaması ve kıyamete kadar ümmete ulaşması için sahabe, tabiûn ve gelen nesiller bu mirası koruyarak müstakil bir ilim halinde ümmete nakl etmişlerdir. Bidayetinden günümüze kadar hadislerin nakli her dönemde yoğun bir alaka görmüştür. Dinin temel esaslarından biri olan hadisleri konu edinen ulumu'l-hadis, zirveyi Memlûkler Dönemi'nde yakalamıştır.

Moğol istilası ve batıdan gelen haçlı saldırılarından hicret eden âlimlere kucak açan Mısır ve Suriye'nin o günkü yöneticileri ilmi gerileme/duraksama tehlikesinden kurtarmışlardır. Mısır ve Suriye'de iki buçuk asır hüküm süren Memlûkler sadece siyasi, iktisadi, askeri alanda gelişmeleri kaydetmekle kalmadılar aynı zamanda tüm ilmi alanlarda, özellikle hadiste sağladıkları katkıyı tescillediler. Bu itibarla Kahire ve Dımeşk, 1250-1517 tarihleri arasında çeşitli ilim dallarında yetişen âlimlerin merkezi olmuştur. Bu dönem âlimleri İslami ilimler arasında hadis ilminde ansiklopedi niteliğinde eserler vererek

⁸⁸ Yiğit, Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış, 5: 749.

⁸⁹ Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, 49.

⁹⁰ İbn Hacer, İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr. Nşr. Hasan Habeşi, (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmi, 1998), 2: 254-255.

⁹¹ İbn Hacer, *Mu'cemü'l-müfhehres*, Nşr. Muhammed Şekur Meyâdini, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 115, 138-139, 193.

⁹² İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-Mu'cemi'l-müfhehres*, nşr. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1992), 2: 560-564.

⁹³ M. Fatih Yalçın, Memlûkler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye, *ilted*, 2018, 50: 295-319.

⁹⁴ Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, 159.

⁹⁵ Asma Sayeed, Kadın Ve Hadis Rivayeti: Memlûkler Dönemi Şam Bölgesinden İki Örnek(II. Bölüm), Çev. Orhan Yılmaz, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 9 (2016/9) 171-186.

⁹⁶ İbn Hacer, İnbau'l-Gumr, 3: 25.

⁹⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-Müfhehres*, 2: 669.

⁹⁸ Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, 166.

hadis ilminin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Hadis ilmi açısından bu gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür.

Geçmiş dönemlere ait fikrî eserleri koruma, Memlûkler Döneminde yazılmış kaynaklarda melasef günümüzde bile gün yüzüne çıkartılmamış eserlere atıfta bulunulması devrin ilmî seviyeyi göstermesi bakımından önemli bir noktayı oluşturmaktadır. İctihad çalışmaları, günlük yaşamda karşılaşılan sorunların çözümü için gösterilen çabalar, bu dönemde artarak devam etmiştir. Kadim döneme ait eserler ile ilgili tashih çalışmaları, bu dönemin belirgin bir diğer özelliği olarak kayd edilmesi gereken bir husustur. Bu itibarla bu dönem, eserlerle ilgili tahkik ve tashih çalışmaları, bu dönemin ilmi faaliyetleri arasında görülmektedir.

Kaynak kitapların oluşturulması, çağımızda yapılan çalışmalar da dahi bu döneme ait eserlere yoğun bir şekilde başvurulması ilmî faaliyetin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından mühimdir. Bu dönem, Makrizî, İbn Haldûn, İbnü'l-Mülakkın, İrâkî, eş-Şumnî, Heysemî, İbn Hacer, Bedrüddin el-Aynî ve İbn Tağrıberdî gibi âlimleri ortaya çıkartmış bir dönemdir.

Kaynakça

- [1]. **Acar**, Yusuf. Abdulkâdir Kureşî'nin Hadis İlimindeki Yeri ve el-İnâyeni
- [2]. Ma'rifeti Ehâdîsi'l-Hidâye Adlı Eseri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi, SBE., Konya, 2011).
- [3]. **Altıkulaç**, Tayyar. Zehebî. (DİA), (İstanbul: 2013).
- [4]. **Anâkire**, Muhammed. *el-Medâris fî Mısra fî asri Devleti'l-Memâlik*. (nşr: Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 2015).
- [5]. **Apaydın**, H. Yunus. İbn Kayyim el-Cevziyye. (DİA), (İstanbul:1999).
- [6]. -----, Meşhûr. (DİA), (Ankara: 2004).
- [7]. **Aynî**, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) BedrüddînMahmûd b. Ahmed b.
- [8]. Mûsâ b. Ahmed. *Mebânî-ü'l-Ahbâr; Nuhabu'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l-ahbâr fî şerhi Meâni'l-Âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, (Beyrut, el-Hey'etu'l-Katariyye li'l-Evkâf, 2008).
- [9]. **Çakan**, İsmail Lütfi. Bûsirî Ahmed b. Ebû Bekir. (DİA), (İstanbul 1992).
- [10]. -----, *Hadîs Edebiyatı*. (İstanbul: İFAV Yayınları, Temmuz 2018).
- [11]. **Ebu Zehv**, Muhammed. *Hadîs ve Hadîşçiler*. çev. Selman Başaran, M.
- [12]. Ali Sönmez, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016).
- [13]. **Goldziher**, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. Çevr: Azmi Yüksel ve Rahmi
- [14]. Er (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993).
- [15]. **Gökçe**, Ferhat. Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, (2013).
- [16]. **Görmez**, Mehmet. Tahrîc. *DİA*, (İstanbul: 2010).
- [17]. **Güler**, Zekeriya. *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*. (Konya: Adal Ofset, 2002).
- [18]. **Günay**, H. Mehmet. Tâceddin İbnü'-Türkmânî. (DİA), (İstanbul: 2000).
- [19]. **Gürkan**, Menderes. Bedreddin ez-Zerkeşi. (DİA), (İstanbul: 2013).
- [20]. **İbn Hacer**, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Durerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mieti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdülmûid, (nşr. Hindistan/Hâyderâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1972).
- [21]. -----, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk, Hassân Abdülmennân, (Beyrut: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1415).
- [22]. -----, *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr*. nşr. Hasan Habeşî, (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî,1998).
- [23]. -----, *Mu'cemü'l-müfehres*. nşr. Muhammed Şekur Meyâdini, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998).
- [24]. -----, *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-Mu'cemi'l-müfehres*. nşr. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1992),
- [25]. **İbn Haldûn**, Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk, Ebû Abdillâh es-Saîd el-Mendû, (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübî's-Sikâfe, 1414/1994). 2018).
- [26]. **İbn Tağrıberdî**, Ebü'l-Mehâsin Cemalüddîn Yûsuf. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*. thk, Muhammed M. Emîn, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984-2005).
- [27]. **Kandemir**, M. Yaşar Etrâf, (DİA), (İstanbul 1995).
- [28]. -----, Hadîs. (DİA), (İstanbul: 1997).

- [29]. -----, Zeynuddin el Irâkî. (*DİA*), (İstanbul: 1999).
- [30]. **Karacabey**, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlimindeki Yeri*. (İstanbul: Sır yayıncılık, 2002).
- [31]. **Karahan**, Abdullah. *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları*. (İstanbul, Sır Yayınları, 2005).
- [32]. **Karahan**, Abdülkâdir. *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1954).
- [33]. **Kazan**, Tahsin. *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*. (İstanbul: Gelenek yayıncılık, 2008).
- [34]. **Kettânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî. *Hadis Literatürü (er-risaletü'l-mustatraf)*, Çeviren: Yusuf Özbek, (İz Yayıncılık, 1994).
- [35]. **Kopruman**, Kazım Yaşar. *Memlükler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. (İstanbul 1992).
- [36]. **Makrizî**, Ebû'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-huteti ve'l-âsâr*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418).
- [37]. **Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Riyazu's-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Murselîn*. çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamuddin Burslan, (Ankara, D.İ.B.Y.,1949).
- [38]. **Nuaymî**, Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Daris fi tarihi'l-medaris*. (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990).
- [39]. **Özel**, Ahmet. *İbn Dakîku'l-İd*, (*DİA*), (İstanbul, 1999).
- [40]. **Özkan**, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*. (İstanbul, Klasik, 2012).
ve'l-Kâhira, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. (Beyrut 1418/1997).
- [41]. **Sayed**, Asma. Kadın Ve Hadis Rivayeti: Memlükler Dönemi Şam Bölgesinden İki Örnek(II. Bölüm). Çev. Orhan Yılmaz, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9/2016).
- [42]. **Suyûtî**, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Osmân. *Husnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır*
- [43]. **Yalçın**, M. Fatih. Memlükler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye. *ilted*, 2018.
- [44]. **Yektar**, Osman Nedim. *Aynî'nin Hadis Usûlünü Ele Alışı- el-Bidâye fi Şerhi'l-Hidâye Örneğinde-*. (İstanbul: Yüzakı Yayıncılık, 2016).
- [45]. **Yeşil**, Mahmut. Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi. (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya Selçuk Üniversitesi, SBE., 1989).
- [46]. **Yılmaz**, Muhammet. *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*. (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008).
- [47]. -----, İbnTeymiyye'nin Ehâdisi'l-Kussâs Adlı Eseri Çerçevesinde Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri. *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Temmuz-Aralık 2003).
- [48]. **Yiğit**, İsmail. "Memlükler". *DİA*, Ankara: 2004.
- [49]. -----, *Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış*. (Ankara, 2002).
- [50]. -----, Memlükler Zamanında Kadın, *Diyanet İlmî Dergi*, (40/2, 2004).
- [51]. -----, Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış. (Ankara, 2002),
- [52]. **Yücel**, Ahmet. *Hadis Tarihi*. (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: Ekim 2016).
- [53]. **Polat**, Salahattin. Alâeddin İbnü't-Türkmânî, (*DİA*), (İstanbul: 2000).